

TATAR HALK DESTANI "İDEGEY"DE GEÇİŞ DÖNEMLERİ*

Çulpan Zarirova Çetin**

Özet

Destanlar, hem tarih, hem de fikir ve sanat bakımından büyük önem taşırlar. Tatar halkının yüzyıllardır süregelen sosyal ve kültürel hayatını, dünyayı görüşünü, inancını tüm Türk dünyasına ortak olan motifler vasıtasıyla yansıtan "İdegey" destanı da Tatar halkının umutlarını, yaşam tarzını, törenler ve örf adetlerini tasvir etmekte, başka birçok Türk boyunun gelenek-göreneklerine de önemli yer vermektedir. Bu doğrultuda, çünkü destan çeşitli boyları ve milletleri kendi bünyesine toplayan Altın Urda devleti tarihini yansıtmaktadır.

Ayrıca, "İdegey" destanında insan hayatının en önemli anları olarak ifade edebileceğimiz ve insanlara genellikle bir öncekine nispetle yeni statüler kazandıran "doğum", "evlenme" ve "ölüm" gibi geçiş dönemleri özel yer almakta ve kahramanların kişiliğini dolayısıyla açmaya yardım etmektedirler. En ilginç olanı da, "İdegey" destanında bu merasimler içinde biz Tuktamış hanı da, İdegey'i de bir hükümdar veya bir emir olarak değil, aile başına geçmeye hazırlanan sıradan bir delikanlı veya çocuk sahibi olma sevincinden şaşkın kalan bir baba olarak tanımaktayız. Belirsiz kalan bir yıravın (ozanın) Tuktamış hanın ve İdegey'in kişiliğini törenler ve örf-adetler sırasında ustalarca canlı bir şekilde göstermiş olması destanın en büyük kazançlarından biri olarak sayılmaya değerdir.

Bugün de birçok Türk boyu için ortak olan tören, adet, gelenek ve inançların "İdegey" destanında bir araya gelmesi büyük Türk Dünyasının tarihi birlik ve bütünlüğünün daha bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Tatar, Altın Urda, folklor, destan, gelenek.

* Gazi Üniversitesi I.Türkiyat Araştırmaları Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur (Ankara, Mayıs 2005).

** Muğla Üniversitesi Fen -Edebiyat Fak., Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş

Destanlar dünya kültüründe özel bir yere sahiptirler. Onlar, hem tarih, hem de fikir ve sanat bakımından büyük önem taşırlar. Çünkü destanlar bize halk yaşamının ve düşünme şeklinin en eski örneklerini sunmaktadırlar. Halkın hafızası kendi törenlerinin, gelenek-göreneklerinin ve inanışlarının birçoğunu günümüze kadar sürdürmüş, yeni kuşağa emanet etmiştir. En önemlisi de, bir epik destanın sadece bir milletin değil, belki de bir halk, bir ulus olarak oluşan birçok boyun tarihi ve edebi varlığını aksettirmesidir. Bu açıdan Tatar halkının yüzyıllardır süregelen sosyal ve kültürel hayatını, dünyayı görüşünü, inancını tüm Türk dünyasına ortak olan motifler vasıtasıyla yansıtan “İdegey” destanı da Tatar halkının umutlarını, yaşam tarzını, törenler ve örf-âdetlerini tasvir etmekle, başka birçok Türk boyunun devlet yöneltme düzenine ve gelenek-göreneklerine de önemli yer vermektedir.

“İdegey” destanı birçok Türk boyu için ortak olan epik eserlerden biridir. Çünkü destandaki vaka-olayların yer aldığı Altın Urda Devleti (1241–1502) farklı Türk boylarını kendi bünyesine toplayan bir devlettir. Bu devletin sınırları içinde Kıpçaklar, Kimekler, Bolgar Tatarları, Hazarlar, Moğollar ve Slavlar da yaşıyordu. Bu yüzden, “İdegey” destanında yer alan yaşam tarzı ve gelenek-görenekler bu halkların da izlerini mutlaka taşıyorlardır. Ayrıca, birçok Türk boyu destanın teşekkül ettiği XIV-XVI. yüzyıllarda bir birleriyle çok sıkı bağlar ve tarihi-medeni alışveriş içinde olmuştur. Doğal olarak, destandaki tören, örf-âdet ve inanışlarla ilgili ayrıntılı bilgileri verirken, istenilen sonuçları yanı sıra başka Türk boylarının, ayrıca Kıpçak Türkleri olarak adlandırılan Nogay, Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Başkurt Türklerinin de gelenek-göreneklerinde ve inanışlarında bulduk. Çünkü Valeeva-Suleymanova'nın da belirttiği gibi, “Yarı göçebe, yarı şehir hayatını sürdüren Kıpçakların medeniyeti Altın Urda devleti medeniyetinin ayrılmaz bir parçasıdır”¹. Tatar halk destanı “İdegey”, kardeş Türk halklarını birleştiren, yakınlaştıran ve onların ayrılmaz bir parçasına dönüşen bir destandır.

Tahta geçen Altın Urda hâkimlerinin, hem de ne kadar yerli halk içinde eritilmiş olsalar da Cengiz soyundan olarak Moğollara has birçok örf-âdete sadık kalmaları konusunda şüphemiz yoktur. Bu yüzden bizim araştırmada Türk boylarının tarihi geçmişini söz konusu alan âlimlerin hizmetleri ile aynı sırada Moğolların eski dinini araştıran bilim adamlarının hizmetleri de önemli yer almaktadır. Fakat “İdegey” destanını araştırmak için sadece Moğol ve tüm Türk boylarının hayat tarzını ve örf-âdetlerini bilmek de yetersiz kalabilir. Bu halklar yerleşmeden önce bu topraklara sahip olan İskitlerin, Hunlar'ın ve bütün eski medeniyetlerin yaşam tarzı, töre ve inançlarından da bilgimiz mutlak olmalıdır, çünkü “İdegey” destanında olaylar çok geniş bir coğrafyada gelişmektedir: İdil-Ural, Orta Asya, Kuzey Kafkasya, Kırım...

¹ Valeeva-Suleymanova, G. (1997), *Tipologiya Vzaimodeystviya Hudojestvennoy Kulturi Tatar v Sisteme "Vostok-Zapad"*, *Tatarica. Zvyozdnyy Ças Tatarskoy İstorii*, Kazan, s.113.

“İdegey”, mitolojik unsurlar daha az bulunan ve realizme yakın bir destan sayılmasına rağmen, eserde Şamanizm devri ile ilgili inanç ve örf-âdetlere sık rastlıyoruz. Bu doğal da, çünkü destanlar bize, bir halkın, tarihin farklı dönemlerinde çeşitli dinlerden ne kadar etkilendiğini görebilme imkânı sağlamaktadırlar. Tatar Türklerinin dünyayı görüşlerine ve hayat felsefesine İslam dinini kabul etmelerinden önce en büyük etki yapan devir Şamanizm devri olmuştur. İslam dini Şamanizm ile ilgili hareketleri (fal açma, beddua etme v.b.) ve inançları yasaklamasına rağmen, insanlar tarafından eski devirlerde oluşan görüşler unutulmamış ve onların çoğu bugün de aklımızdadır. Belki de bu nedenle, “İdegey” destanı İslam dininin devlet düzenine ve halkın aklına iyi bir şekilde yerleştiği dönemde ortaya çıkmış bir eser olmasına rağmen, kahramanlar “Allah” ve “Tanrı” kelimelerini yan yana kullanmaktan bir türlü vazgeçemiyorlar. Bunu anlamak zor değil: eski Türk-Moğol halklarının inançlarını yansıtan şamanizm dini, insanları doğaya sıkı bağlayan ve insan hayatında önemli yer alan doğaüstü güçlere inanma imkânı sunan bir din olmuştur. Fakat sonraki dönemlerde alim Abdulkadir İnan'ın tespitine göre, “Türkler ve Moğollar bile başka dinlerin tesirine maruz kalıp, orman şamanizmi'nden az çok uzaklaşmışlardı. Bununla beraber Moğol istilâsı Orta Asya ve Volga havzası Müslümanlarında, ölmek üzere bulunan, Şamanizm kalıntılarının tekrar canlanmasına sebep olmuştur”². Bu yüzden de Moğol istilâsından sonra yazılan kaynaklarda şamanizm'e dair bilgi daha çoktur. Bu açıdan, Altın Urda devletinin tarihini yansıtan “İdegey” destanında şamanizm izlerine rastlamamız son derece doğaldır. Yani, B. Ögel'in belirttiği gibi “Manas” destanı kahramanlarının yaptıkları törenler nasıl bir parça İslam tesiriyle karışık şamanlık törenleri olarak izlenmekteyse”³, aynıısını “İdegey” destanındaki törenler hakkında da söyleyebiliriz.

Törenler, örf-âdetler, inanışlar tüm halklara, tüm milletlere has bir görünümdür ki, biz onları izleyerek bir milletin, bir halkın geçmişteki tarihini, iç dünyasını, zihniyetini tanımayı öğreniyoruz. Bir devlet sınırları içinde yaşayan ve komşu devletlerde hayat sürdüren milletler tabii ki birbirlerini etkilemişlerdir. Gelenek-göreneklemlerle yan yana gelen inançlar, sınamalar, fal bakmalar da halkın tarihi, kültürü, özü, milli varlığıdır. Bugün de birçok Türk boyu için ortak olan tören, âdet, gelenek ve inançların “İdegey” destanında bir araya gelmesi büyük Türk dünyasının tarihi birlik ve bütünlüğünün daha bir göstergesidir. “İdegey” destanı kardeş Türk halklarını birleştiren, yakınlaştıran ve onların ayrılmaz bir parçasına dönüşen bir destandır.

Özellikle, “İdegey” destanında Kazan Tatarları için (erken dönemlerde yerleşik hayata geçme, İslam dinini erken kabul etme ve asırlarca Rus kültürü etkisi altında kalma sonucu olarak) artık pek anlaşılmayan tören, örf-âdet ve inançların çoğunun başka Türk boylarının günlük hayatında, ayrıca Tataristan sınırları dışında yaşayan Tatarlarda ve Kıpçak Türklerinde bugüne kadar korunması bize ilginç bir araştırma yapmak için inanılmaz derecede zengin bir temel oluşturdu.

² İnan, A. (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, s.11-12.

³ Ögel, B. (1993), *Türk Mitolojisi*. C.1., Ankara, s.510.

“İdegey” destanını Türkiye Türkçesi’ne çeviren ve Türk okuruna bu destanla ilgili ilkel bilgileri sunan Rüstem Sultî haklı, “bu destanın bütün Türk folklor destan geleneği çerçevesi içinde ilmî olarak araştırılması için en önemli şartlardan biri, “İdegey” destanının konu ve yüksek sanat değeri açısından değerli, diğer halklarda mevcut olabilen varyantlarını yayınlamak ve her versiyonu tek tek incelemek, tahlil etmek ve yorumlamaktır”⁴. Fakat zaman açısından, bir de bu tür araştırmalara artık bir zemin atılsın niyeti ile biz bu araştırmamızı, elimizde olan ve Tataristan’da ve Türkiye’de şimdilik Naki İsanbet tarafından baskıya hazırlanıp kitap olarak âlimlere ve okurlara sunulan metni üzerinde yaptık. Bu araştırmanın devamı olarak başka bilim adamları tarafından artık başka Türk boylarındaki varyantları kıyaslayarak yapılan araştırmalar da ortaya çıkar umuyla kalıyoruz.

Destanda Yer Alan Geçiş Dönemleri

Geçiş dönemleri Tatar Türklerinde de üç safhadan oluşmaktadır: 1. Çocuğun doğması ile ilgili âdetler 2. Düğün ile ilgili âdetler 3. Cenaze ile ilgili âdetler. Her geçişin çevresinde insana değer vermek ve onu bazı tehlikelerden korumak amacıyla çeşitli törenler, gelenek-görenekler ve inançlar teşekkül etmiştir. Böylesine Türk destanlarının çoğunda önemli yere sahip olan doğum, ad verme, evlenme, yas ve defin törenlerinin İslam’dan önceki devrin izlerini taşıması da ortaya çıkmaktadır.

“İdegey” destanında geçiş dönemleri safhalarının üçüne de rastlamaktayız. Araştırma süresinde çok eski örf-âdetlerin tarihini de açıklamaya çalıştık.

Doğum İle İlgili Âdetler

Bir aile içinde ilk çocuğun dünyaya gelmesi çok heyecan, sevinç ve onur verici olaydır. “İdegey” destanında da kahramanların baba olma sevinci, coşkusu dolayısıyla açılmış durumdadır.

Destanda Toktamış han’ın ve İdegey’in aynı zamanda çocukları doğuyor. Fark şu ki, Toktamış han’ın ikiz kızları, İdegey’in ise oğlu dünyaya geliyor. Her iki taraf da bu sevinç nedeniyle *toy* düzenliyor. Yenike ikiz kızları doğduğunda,

*Toktamış gibi ulu han
Anahklar aldırıp,
Kürek kemiğini baktırdı.
Han bazıneyi açtırdı,
Kürekle altın saçtırdı.
Bütün bam toplattı,
Bütün beyi toplattı,*

⁴ *İdegey Destanı* (1998), Hazırlayan Dr. Rüstem Sultî, Ankara, s.18, 34.

*Doğurmamış kısraklar kestirdi,
Otuz gün oyun yaptırdı,
Kırk gün toyunu yaptırdı;
Ulu kız aya denk,
Adım koyup Haneke,
Küçük kız güne denk,
Adım koyup Köneke,
Gönlünü o zaman dindirdi. (745)⁵.*

İdegey ise oğlu doğduğunda,

*Atabeyler aldırıp,
Kürek kemiğini baktırdı.
Altından oluk oydurdu,
Gümüştan lazımlık döktürdü,
Kenarını kır kamışından yaptırdı;
Kır kamış sert olur diye,
Altınla değiştirdi.
Doğurmamış kısrakları kestirdi,
Toktamış'ın sayısız kulunun
Ne varsa toplattı.
Kendisine bir bayır dua etsin diye
Büyük bir toy yaptırdı,
Han yanında doğdu diye,
Adım Noradın koydurdu.(770).*

Çocuk doğunca böyle büyük bir ziyafet, *toy* verme geleneğine Tatar Türklerinin “Kuzı Körpe” adlı destanında da rastlıyoruz. Söz başında, çocuğun doğumundan sonra bir *toy* düzenlemenin baba sağ ise baba, baba sağ değilse çocuğa akraba olarak en yakın bir başka şahıs tarafından (genelde, erkek akraba) mutlaka yerine getirilmesi lâzım olan bir görev olduğunu söylemek gerekir.

Önce her iki tarafta yapılan *toy*'a has olan ortak hareketleri bildirelim ve onlarla ilgili ayrıntılı bilgiler vermeye çalışalım.

1. Anahklar (Atabeyler) aldırarak kürek kemiğini baktırmak

Kız çocuk doğunca anahklar (yaşlı kadınlar), erkek çocuk doğunca da atabeyler (yaşlı erkekler) çağırılmıştır. Burada anlaşılmayan bir şey yok gibi. Kürek kemiğini baktırma geleneğine gelince, bu gelenek “İdegey” destanı ile ilgili olan tek

⁵ Makalede destandan alıntılar sonunda parantez içinde verdiğimiz sayı, *İdegey Destanı*,(1998, Ankara) Hazırlayan Dr. Rüstem Sultı kitabındaki şiir satırlarının sayısını belirtmektedir.

bir araştırmada bile şimdiye kadar söz konusu olmamıştır. Bu tür fal ile ilgili ayrıntılı bilgileri biz Abdulkadir İnan ve Jean-Paul Roux'un hizmetlerinde bulduk.

Türkler eskiden şamanizm ile ilgili bilgileri bir araya toplayan bir kitabın olmasına, ama onu bir keçinin yediğine ve içindeki bütün bilgilerin de keçinin kürek kemiğine aktarıldığına inanmışlardır. Bu yüzden kürek kemiğine bakarak insanın geçmişi ve geleceği ile ilgili bilgilere sahip olabileceklerini ummuşlardır. Bu tür kehanet yöntemi bazı değişikliklere uğramış olsa da, Türk boyları arasında asırlarca tercih edilmiştir. Jean-Paul Roux'un fikrine göre, kürek kemiğinin okunması yolu ile kehanette bulunmak (Yunanca "omoplatoskopi", Lâtince "Skapulimantia") Türk-Moğol kehanet yöntemlerinin en eskisi ve sürekli uygulanmış olanıdır⁶. Bu yöntem sadece Asya halklarına değil, Yunan çobanlarına da belli bir yöntemdir. Kürek kemiğine bakma düzeni şöyledir: "Genel kural olarak, koyunun ve daha ender olarak keçi veya onlar yerine herhangi bir hayvanın kürek kemiği kullanılır; örneğin koyun yetiştiremeyecek kadar kuzey bölgelerde yaşayan Yakutlarda, geyiğin kürek kemiği kullanılmaktadır. Hayvanın yakın zamanda öldürülmüş olması, kemiğinin üzerindeki etin özenle kazınması, dişlerle dokunmadan "çıplak hale konmuş" olması gerekir. Kemiğin, hakkında danışılan şeyin düşünülmesi sırasında alevle kavrulması lâzımdır". Alim bu tür kehanetin hayvan bedeninin içerdiği güçle ilgili olan, oldukça gelişmiş ve özümlemiş bir düşünce tarzından kaynaklandığı hakkında söylüyor. Bu tür fal Atilla devrinde de, Hitanlarda da yapılmış. Mahmut Kaşgarî (XI) ve Rubruk (XIII) eserlerinde de kürek kemiği falından bahsediliyor. Rubruk'dan kısa bir müddet sonra, Reşideddin "Argun'un hastalığı konusunda danışılan Şamanların, kendi bilimlerinin kurallarına göre bir kürek kemiğini incelediklerini" açıkça söylemektedir. Kürek kemiği yolu ile kehanetin Moğolca'da ismi "dallacı", Türkçe'de de "yağrancı"dır. Daha sonraki dönemlerde kürek kemiği yöntemine Timurlenk'in ordusunda (İbni Arapşah yazmasından belli), Safeviler döneminde İran'da ve "Orta Asya'daki yaşantılarının bir anısı olarak" onu muhafaza eden Mısır Memlûkları'nda rastlanmaktadır. 1771 yılında Kazaklar arasında seyahat eden bir Rus subayı kürek kemiği falının varlığına işaret etmektedir. Kırgız halkına ait olan inanışlar sisteminde de kürek kemiği yöntemi ile kehanet etme âdeti yer almıştır. Meselâ, "Manas" destanında Manas'ın arkadaşlarından biri *tölgöçü* (fal açan) Kara Tölek'dir, başka biri de *yağrancı* (kürek kemiği ile fal açan) Kara Badiş'tir. Abdulkadir İnan'ın tespitine göre, Anadolu'nun bazı yörelerinde kürek kemiği fali geçen asrın 60'lı yıllarına kadar malûm olmuştur⁷.

"İdegey" destanında da Toktamış han ile İdegey düşünceli bir baba olarak çocuklarının geleceğini merak edip kürek kemiği falına baktırıyorlar. Gelecekte bir mesaj alma isteği insanlara her devirde özgü olan bir meraktır. Ayrıca, kürek kemiği falına bakma geleneği Tatarlarda da yaygın olmuştur. Meselâ, bu fal sıra-

⁶ Roux, Jean-Paul. (1998) *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çeviren A.Kazancıgil, İkinci Baskı, İstanbul, s.75-76.

⁷ İnan, A. (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, s.151-152.

sında alevle kavru lan kürek kemiğinin üst tarafı boya yarıldığında işin (yolun, niyetin, aşkın) iyi, ene yarıldığında ise kötüye gideceğine inanmışlar. Tatar Mişları (1996: 267, 269) adlı kitaba toplanan bilgiye göre kürek kemiği üzerinde bezelyeler serpererek açılan bir fal türü de olmuş, ama onun anlamı arık tam çıkarılmıyor⁸. Destanda “*san söyegen baqtırdı*” deniliyor (“*San söyeye*” gövde kemiğidir). Bu falı, “*kalaq söyeye belen yuran*” diye de adlandırmışlar. “*Kalaq*” kelimesinin bir anlamı Tatar Türkçesi’nde “kürek şeklinde” olarak verilmektedir ki, söz kürek kemiği hakkında olduğu şüphesizdir. Fala bakana da “*yawırnçı*” demişler (yawırın – sırt, *kalaq* kemiği, kürek kemiği anlamında).

“İdegey” destanında şamanizm’in başlıca unsurlarından biri olan fal bakma âdetine ayrıca sık rastlıyoruz. Meselâ, Toktamış han İdegey’in kim olduğunu öğrenmek için Subra Yıraw’ı çağırır. Sonra da Alp Kara Tiyen İdegey’e kendisini kim öldüreceğini, mezarı nerede olacağını öğrenmek için fal açtırdığından bahseder:

*Mezarım nerede, bilmedim.
Ölümüm kimden, bilmedim.
Bakıcıdan bakımı bakırdım,
Falcıdan falımı açtırdım,
Bilgiçten büyüümü sıattım,
O zaman bildim bu işi:
Beni öldüren er olsan,
O sen imişsin, İdegey! (2740-2745).*

Ayrıca, fal açma geleneğine sadece “İdegey” destanında değil, başka Tatar destanlarında da rastlamaktayız (Meselâ “Kadış Mergen” destanında).

2. Altın (sikke) saçırma

Gelen konukların üstüne altın veya gümüş sikke saçma geleneği (saçı) da çok eski devirlerden beri belli olan ve tüm Türk boyları için ortak bir gelenektir. İbn Fazlan, İdil nehri boyundaki Bolgar devletini ziyaret etmesini konu eden seyahatnamesinde de “Bolgar padişahı bizi selâmlamaya çıktığında kolunda sikkeler vardı, onları üzerimize saçtı”⁹ diye yazıyor. Sikke, bazı âlimlerin fikrine göre, çok eski devirlerde Tanrı’ya tapmanın bir simgesi olmuştur. Hele gümüş sikke. Çünkü gümüş rengi gök rengini hatırlatıyor. Sultangareyeva’nın da belirttiği gibi, yıldızı andıran gümüş sikke eski çağ medeniyetinde Gök Tanrı ile bağlantıyı bildirmiştir¹⁰. Bu yüzden de sikke saçma âdeti tüm bayramlara da geçmiştir. Bu gelenek, her şeyden önce selâm verme, hoşgörü ve ilâhi zatlardan merhamet umma manasına geliyorsa, ikinciden, varlıklı hayatın göstergesi (veya onu iste-

⁸ *Tatar Mişları* (1996). G.Gıylmanov Hikayelewende, 1 Kitap, Kazan, s.267-269.

⁹ Fahredinev, R. (1993), *Bolgar ve Kazan Töreklere*, Kazan, s.67.

¹⁰ Sultangareyeva, R. (1994), *Başkırskiy Svadebno-Obryadovy Folklor*, Ufa, s.10, 23.

mesi) de olmuştur. Meselâ, Şah Timur: kızını kurtarıp elinden tutup babası evine getiren İdegey'in yanına gelince:

*Eleklep altın saçtırdı,
Küreklep gümüş saçtırdı.*

deniliyor. "Kara Kükel" adlı başka bir destanda da Kuçkar Alp evine dönünce babası sevinçten ve bol hayat isteği ile onun başına "inci-mercan" saçar.¹¹

"İdegey" destanında gümüş ve altın sikkeleri Toktamış han sevinçten ve devletin varlığını gösterme amacıyla saçıyor. Belki burada demir kültürünü, demirin kötü ruhları yok etme niteliği üzerine oluşan inançların olmasını da aklımızda bulundurmalıyız. Çünkü eskiden Tatarlarda gümüş sikke ev yaparken temele konulur, düğün sırasında da gelin ile damadın üzerine ve ayak altına atılmış. Bu hareketin birçok Türk boyları, German kabileleri ve Slavlar için ortak olduğunu da söyleyebiliriz. Hatta Eski Yunan'da bile bu âdete rastlıyoruz. Belki bugün de Tatarlar arasında öğrencilerin sınava girmeden önce ayakkabı içine topuk altına demir para koymaları kötü ruhlardan korunma isteğini belirten eski çağlardan gelen inancın bir uzantısıdır? Çünkü Sultangareyeva'nın da belirttiği gibi, eskiden kadim insanlar aynı niyet ile sikkeyi gelen misafirin ayakkabısının topuğu altına koyarlarmış (kötülüğün insanın topuğunda yaşadığına inanmışlardır)¹².

3. Doğurmamış kısıraklar keserek toy yapmak

Destanda çocuk doğunca doğurmamış kısıraklar kesiliyor. Kurban geleneği, Gök Tanrı İnanç Sisteminde olduğu gibi bütün dinlerde vardır. Kuran-ı Kerim'de Allah "Biz her ümmet için bir kurban ibadeti koyduk..." (Hac: 34) diye buyurmaktadır. Meselâ, İskitlerde genelde at veya koyun kurban edilirdi. Göktürklerde, Turan'ın da belirttiği gibi, beşinci ayda millî ve dinî bayramlarını yaparken, Tanrı'ya çok miktarda koyun ve at kurban ederlerdi. Moğollarda ve Eski Türklerde genelde kurban olarak at seçilmiştir.¹³ Bu hakta Herodot ve Strabon yazmalarında da okuyabiliyoruz. Roux'un tespitine göre, kurbanlık hayvanın beyaz, sarı, sağlıklı, güzel ve en önemlisi kullanılmamış olmasına özen gösterilmiştir¹⁴. Ayrıca, beyaz renk Moğolların en çok sevdiği ve saygı gösterdiği renk olmuştur. Beyaz renk tüm dinlerde ve halklarda temizliği, iyiliği, saflığı sembolize eden renk olarak kabul edildiği de bellidir. A.İnan, alnında beyaz bulunan genç kısırağın Tanrı'nın beğendiği ve ruhların hoşuna giden hayvanlar olduğunu belirtmektedir.¹⁵ "Manas" destanında da Manas doğduğunda babası ak boz kısırak kesmektedir.

¹¹ *Tatar Halk İcaz. Dastanları*(1984), Kazan, s.49.

¹² Sultangareyeva, R (1994), a.g.e., s.74.

¹³ Turan, O (1980), *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.3 bs, İstanbul, s.401.

¹⁴ Roux, Jean-Paul. (1998) *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çeviren A.Kazancıgil, İkinci Baskı, İstanbul, s.194.

¹⁵ İnan, A. (1986), *Tarih ve Bugün Şamanizm*, Ankara, s.101.

“İdegey” destanında yer alan ve Tatar Türkçesi’nde “*tu biyeler*” olarak söylenilen deyimde “*tu*” kelimesi “doğurmamış” manasına gelmektedir. Doğurmamış, kullanılmamış ve temiz anlamına da gelir. Ayrıca, doğurmayan kısrak genç olduğuna göre, onun eti de körpe ve lezzetli olur. Destanda Şah Timur da, kızı Ak Bilek’in İdegey tarafından kurtarıldığı nedeniyle “doğurmamış kısraklar” keserek büyük bir *toy* düzenliyor.

Gelen misafirlere aş verme geleneği de kökleri ile çok eski dönemlere uzanmaktadır. İbn Fazlan seyahatname’sinde, Bolgar Padişahının konukları kendi kubbesine çağırıp aş verdiği hakkında yazmaktadır.¹⁶ Tatarlarda, böylesine büyük *toy* ve ziyafet verme geleneği Bolgar devleti döneminden bugüne kadar devam eden gelenektir. XX. asır başında Bolgar Tatarları’nın bu âdeti Ayaz İshakî tarafından “200 Yıldan Sonra İnkıraz” adlı eserinde hatta eleştiri konusu da olmuştur. Fakat Naciye Yıldız’ın da belirttiği gibi, çocuk doğduğunda baba tarafından ak-boz renginde olan doğurmamış kısrakların kesilmesi ve ziyafet verilmesi uğur getirmesi için yapılan geleneklerin biri olarak kabul edilmelidir.¹⁷ Ayrıca, Abdulkadir İnan’a göre, Türklerde kurban kesme ve saç yapma geleneği Tanrı’yı memnun etmek, onun rızasını kazanmak, yardımını sağlamak, isteklerini ona kabul ettirmek için yapılırdı.¹⁸

Destanda Toktamış han ile onun hizmetinde bulunan emiri İdegey tarafından yapıldığı düğünlerde her ikisinin derecesi ile bağlı farklılıklar da yer almaktadır. İkiz kızları doğan Toktamış han,

*Bütün hanı toplattı,
Bütün beyi toplattı,
Otuz gün oyun yaptırdı,
Kırk gün toyunu yaptırdı (750).*

Böyle bir düğünü destanda ancak daha bir kişi yaptırabilir: hükümdar olan Şah Timur. İdegey, Akbilek’i kurtarıp babasına getirdiğinde,

*Şah Timur sayısız kulunun
Varını yokunu toplattı,
Doğurmamış kısraklar kestirdi,
Otuz gün oyun kaldırdı,
Kırk gün toyunu kaldırdı (2975).*

“Altın Sain Süme” destanında da han kızını evlendirdiği zaman otuz gün oyun kaldırır, kırk gün düğün yapar.

İdegey ise oğlu Noradın doğduğunda yaptığı düğünü aklına getirip böyle der:

Sen doğunca, Noradın,

¹⁶ Fahretidinev, R. (1993), *Bolgar ve Kazan Töreklere*, Kazan, s.67-68.

¹⁷ Yıldız, N. (1995), *Manas destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara, s.252.

¹⁸ İnan, A. (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, s.46-54.

Çulpan Z. Çetin

*Doğurmamış kısraklar kestirdim;
Alın gün aş verip,
Âlimleri doyurdum,
Yedi gün aş verip,
Yetimleri doyurdum (5370).*

Gördüğümüz gibi, İdegey kendi haline göre beşik düğünü düzenliyor ve en önemlisi, oğlu doğduğunda âlimleri toplamayı ve yetimleri sevindirmeyi de unutmuyor. Bunlar, İdegey'in kişiliğine özgü güzel sıfatlardır. Benzer olay "Manas" destanında da var: Manas'ın babası da oğlu doğduğunda

*Centek'e sekiz kısrak kesmiş,
Doymayanı doyurmuş,
Besili hayvanları kesilmiş,
Aç olanı doyurmuş.¹⁹*

Halka hizmet, Türk destanlarında övünç kaynağı olarak da ortaya çıkmaktadır. Kahramanın bu gibi cömertliğine "Oğuz Destanı"nda ve "Dedem Kor-kut"ta da rastlıyoruz.

4. Ad verme

Türkler arasında ad verme etrafında oluşan pratik ve uygulamalar, Eski Türk dininden günümüze kadar gelen önemli geleneklerin biridir. Türk destanlarında kahramana ismi genelde bir ihtiyar aksakal (Hızır) verir. "İdegey" destanında da ad verme merasimi özel yer almıştır. Fakat burada çocuğa isim babası tarafından seçilir ve konulur. Meselâ, Toktamış han,

*Ulu kızı aya denk,
Adını koyup Haneke,
Küçük kızı güne denk,
Adını koyup Köneke,
Gönlünü o zaman dindirdi (755).*

İdegey de oğluna,

*Han yanında doğdu diye,
Adını Noradın koydurdu (780).*

Eski bir törene göre, çocuğa adını babasının vermesi gerekiyordu. Meselâ, "Altın Sain Süme" adlı destanda da kahramanın annesi çocuğa ad verme görevini eşine, yani kahramanın babasına bırakır.²⁰ Altay destanı "Maaday Kara"da Altın Targa çocuğuna isim vermek için, avlanmaya giden kocasını bekler:

"...Oğluna bir ad koymadı,

¹⁹ "Manas" (1980), S.Orozbekov'un Varyantı, Frunze, s.61.

²⁰ Tatar Halıq İcatı. Dastannar (1984), Kazan, s.55.

Babasının gelmesini bekliyorlar” dediler.²¹

İsmi çocuğa en kutsal dileklerde bulunarak, büyük umutlar bağlayarak vermişler. İsmi, çocuğun geleceğini düşünerek, özel bir mana arayarak seçmişler. Çok eski çağlarda insanlar, dil ortaya çıkması ile beraber tüm canlı ve cansız nesnelere onlara denk gelecek, onların özelliğini açıverecek isimler bulmaya çalışmışlardır. İnsana verildiği ismin büyümlü bir anlama sahip olduğuna da her zaman inanılmıştır. Akmataliyev'in tespitine göre, eski Hint kaynaklarında, “Ad, insanların hayatındaki en önemli hususlardandır. O insanın kaderini belirlemiştir. Adıyla insan şöhret kazanmıştır. Dolayısıyla ad koyma merasimi en yüksek derecede övgüye layıktır” diye belirtilmektedir.²²

Genelde, yeni doğan çocuğu aya, güne (güneşe), nura, yıldızla benzetmişlerdir. “İdegey” destanında yer alan isimlerin hepsi Eski Türk isimleri dersek yanılmayız: *Kutlukaya, Cantimir, Kobogıl, İdegey, Tuktamış, Orman, Subra, Kara Tiyen, Timur, Noradın, Aytul, Akbilek, Yenike, Haneke, Koneke, Canbay*. Hatta Arapça'dan gelen *Kadir* ismine bile Türk kelimesi “*verdi*” yüklenmiştir.

5. Kaçan düşmanı kovdurmak

Oğlan çocuk doğması sebebiyle, onu gelecekte kahraman, savaşçı olarak görmek isteyen İdegey,

Yürekli, cesur olsun diye,

Kaçan düşmanı kovdurdu,

Savaşta cengâver olsun diye,

Savaşa kendisiyle götürdü.

Gönlünü o zaman dindirdi (790-795).

Savaşçı, mert bir millet olarak bilinen Türkler için oğlan çocuğun doğması kadar, onun cesur ve cengâver olup yetişmesi de önemli idi. Toplumun gerçek bir üyesi ve yetişkin bir delikanlı olmak için oğlan çocuğu savaşlarda geçen hayatın bütün zorluklarına katlanma, amansız bir şekilde savaşma ve vatana elinde ganimetlerle dönme gibi kahramanlıklar göstermeliydi.²³

6. Beşik hazırlama ve kundaklama

Oğlu doğduğunda ne kadar sevindiğini, çocuğa ne derecede değer verdiğini İdegey'in beşik hazırlama ve oğlunu kundaklama sırasında da görebiliriz. Çocuğu beşiğe yatırma, çocuğun hayatında yer alan en önemli olayların biridir. Birçok bilim adamı tarafından beşik, dünyadaki bütün canlı yaratıkların korunduğu Doğa rahmine benzetilir ve o, Nuh Peygamber gemisinin küçük bir modeli sayılmaktadır.

²¹ *Altay Destanı Maaday Kara*. (1999), Hazırlayan: Ermine Gürsoy-Naskali, İstanbul, s.52.

²² Akmataliyev, A. (2001), *Kırgız Folkloru ve Tarihi Kabramanlar*, Ankara, s.162.

²³ Serkina, G. (1997), Geçiş Ritüellerindeki Benzerlikler, *Uluslararası 4. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım, Ankara, s.189.

Destanda İdegey'in beşik hazırlaması üzerinde duralım:

*Altından oluk oydurdu,
Gümüştən lazımlık dökürtdü,
Kenarını kır kamaşından yaptırdı;
Kır kamaşı sert olur diye,
Altınla değıştirdi (770-775).*

Çocuğun beşiğe konulması özel bir bayram sayılmıştır. Meselâ Muratoğlu ve Kalafat'ın da belirttikleri gibi, Özbek-Türk mitolojisinde Beşik Toyu kutsal kabul edilir, o gün bebeğin mutlu ve mutsuz günleri için hayır duası yapılır.²⁴

Destanda ilginç bir detay var: beşik ayaklı olarak yapılıyor. Kazan Tatarları genelde beşiği söğüt ağacından örerler ve tavana asarlar. Ama Altın Urda devletinde yaşayan birçok Türk boyunun ve sonraki devirde Tatarlar olarak adlandırılacak bir etnik grubu ortaya çıkaran boyların göçebe hayata alışkın olduklarını ve evlerde değil, çadırlarda yaşadıklarını aklımızda bulundurursak, onların çocuk beşiğini de ayaklı şekilde yapmaları şaşırtmaz. Meselâ, destanda Kutlukaya bey'in de evi çingiraklı çadır olmuştur.

İdegey'in oğlu için ayaklı beşik yaptırmasına "töbek" (lazımlık) ve "çümek" (oluk) kelimeleri işaret etmektedir. Kazan Tatarlarında bu tür beşiğe rastlamıyoruz. Fakat Bolgar ve Altın Urda devleti dönemlerinde bu tür beşik sık kullanılmıştır. "Töbek" ve "Çümek" kelimelerinin anlamını biz Kazak ve Kırgız Halk edebiyatında bulduk. "Töbek", çocuğu beşiğe yatırınca pisliğinin etrafa dağıtılmaması için konulan kaptır. "Çümek" ise, çocuğun küçük taharetinin sızmadan töbeğe geçmesi için büyük koyunun aşık kemiğinden yapılan bir boru, oluktur. Bu borunun uzunluğu yaklaşık 10-12 cm. olur. Akçin'in de belirttiği gibi, Töbeğin içindeki kül çocuk her pislettiğinde temizlenir ve bu yüzden beşikte hiçbir zaman kötü koku olmazmış.²⁵ Nice asırlar göçebe hayat sürdüren Kazaklar ve Kırgızlarda bu tür beşiğe bugün de rastlayabiliriz. Ayrıca, Türkiye Türklerine de bu tür beşik tanıştır.

Şimdi de İdegey'in oğlunu kundaklama olayına gelelim:

*Oğul doğunca İdegey
Simli kundağa sardırdı,
Simli kundak sert olur diye,
Altınli-simli ipek kumaş döşetti,
O kumaş da sert olur diye
Sansar kırküne sardırdı (785).*

²⁴ Muratoğlu, M., Kalafat, Y. (1996), *Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*, İstanbul, s.31.

²⁵ Akçin, A. (2002), H.A.Arğınbayev. *Kazak Halkında Aile ve Nikâh. Bitirme Çalışması* (yayımlanmamış), Muğla, s.52-54.

İdegey yeni doğan oğlunu sansar kürküne sarıyor. Çocuğun sansar kürküne sarılmasını bu kürkün sıcak tutması ve yumuşak olması ile anlatabiliriz (İdegey kendisi de bu hakta söylüyor). Meselâ, Maaday Kara da kendi oğlunun beşiğine

*Susamurlarının sağlamını
Katlayıp yastık yaptı,
Samurların en makbulünü
Yayıp döşedi.*²⁶

Fakat "İdegey" destanının "Toktamış Han" adlı başka bir varyantında İdegey:

*Susarım soğuk olur diye
Gök sincaba sardardım.*²⁷

demektedir ki, oğlu için sansardan daha yumuşak bir kürk aramakta olduğunu görebiliriz.

Kırgız halk edebiyatında bugüne kadar korunup gelen bir koşukta da anne kızını evlendirirken böyle söyler:

*Yatağımı döşerdi,
İğneme ip geçirirdi,
Cuma günü doğurmuştum,
Can kızım, kürke sarmıştım.*²⁸

Kuşkusuz, avcılık ile hayat sürdüren Türklerin günlük hayatında ve geçiş dönemlerinde kürk özel bir yer tutmaktadır. Karakuzova v.b'in de belirttikleri gibi, Güney Sibirya Türkleri çocuğu ince işlenmiş hayvan kürküne sararlarmış ki, bu da çocuğun hâlâ öbür, aşağı düzenli dünyaya ait olduğunu bildirirmiş.²⁹ Busiygin v.b. İdil nehri boyuna Kazan şehri civarına yerleşen Ruslarda da XIX. asır sonunda yeni doğan çocuğu eve ilk sefer getirdiklerinde gelecekte zengin olsun dileği ile beşiğe yatırmadan önce kürk üzerine yatırdıklarından bahsetmektedirler.³⁰

Burada tabi ki önemli olan, bir çocuğun doğmasının mutluluk verici büyük bir olay olmasıdır; İdegey oğlunu önce simli kundağa sardırıyor, sonra simli kundak sert olur diye, altınlı simli Çin ipeğine sarıyor, fakat o da sert olur diye en yumuşak, en kıymetli sansar kürküne sardırıyor.

Çin kaynakları, daha M.Ö. II. yüzyılda Hunların ölülerini koydukları tabutların altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örtüldüğünü bildiriyorlar.³¹

²⁶ *Altay Destanı Maaday Kara*. (1999), Hazırlayan: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul, s.57.

²⁷ *Tatar Eposu. Dastannar* (2004), Kazan, s.364.

²⁸ Akmataliyev, A. (2001), *Kırgız Folkloru ve Tarihi Kabramanlar*, Ankara, s.64.

²⁹ Karakuzova, J., Hasanov, M. (1993), *Kosmos Kazahskoy Kulturu*, Almatı, s.66-67.

³⁰ Busiygin E.P., Zorin N.B., Zorina L.İ. (1980), *Russkaya selskaya senya Chuvasşskoy ASSR*, Kazan, s.55.

³¹ Günay, Ünver- Güngör, Harun. (1997), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara, s.79.

Çulpan Z. Çetin

İlginç, demek aynı değer insanoğluna doğumundan sonra ancak öldüğünde veriliyor.

Düğün İle İlgili Adetler

Aile kurma ve aileyi koruma, kahramanlık destanlarında şekillenmiş birçok başlıca konulardan biridir. Destanda ilk kez düğünden İdegey'in evlenmesi ile ilgili bahsedilir:

*Aytulu zarif kız imiş,
Toyundan toyunu kaldırıp
Sevmek için onu aldı (705–710)*

İkinci kez düğün kelimesi, İdegey Şah Timur'un kızı Akbilek'i Kara Tiyin Alp'tan kurtardıktan sonra dile alınır: Şah Timur, kızı Akbilek'i İdegey ile evlendirir. Her iki olay içinde de düğün ile ilgili geleneklerden bahsedilmez. Fakat İdegey'in İdil-Yurt adına söylediği

*"Ey, İdil-Yurt, İdil-Yurt,
İdil içi emin yurt,
Babamın güvey olduğu yurt,
Eğilip tazim kaldığı yurt,
Anamın gelin olduğu yurt,
Eğilip selam verdiği yurt..."(3545–3550)*

Sözleri ve Toktamış han'ın sarayını terk ettiği zaman dönüp

*Küçük canım Yenike'nin
Gelin olup geldiği yurt,
Dizimini çöküp kâse aldığı yurt,
Eğilip selam verdiği yurt,
Güzel doğan zarifi
Hatun edip aldığı yurt,
Ak duvağın örtüldüğü yurt...(4405–4415)*

diye söylemesi bizi evlenme merasimi ile ilgili örf-âdetlere yönlendirmektedirler.

1. Eğilip tazim kılmak

Düğünün en önemli özelliği de, kızın güvey evine gelmesidir. Bu olayla ilgili olarak her şeyden önce, ailenin ve hayatın sürdüğünü gösteren bir delil niteliğine sahip olan "aile ocağı" düşüncesi ortaya çıkıyor. Yukarıda söylediğimiz gibi, destanlar bize Türk yaşayış ve düşünüşünün en eski, en orijinal şeklini yansıtır ve kültür tarihimiz açısından büyük önem taşırlar. Ayva'nın da belirttiği gibi, Evin merkezinde bulunan ocak, aile sembolü olmuş ve Türkler için kutsal sa-

yılmıştır. Çünkü Türklerde evlilik, sönmez bir ocak kurmak ya da ateş yakmak şeklinde ifade edilmiştir.³² Bu yüzden evlenme ile alakalı olan birçok tören ve gelenek de ateş kültüründen varolan inanışlar temelinde yerine getirilirler.

Aile ocağı kültü destanlarda da önemli yer almaktadır. Meselâ, Altay Türklerinin kahramanlık destanlarında Alıp Manas evlenip aile kurduğunu şöyle ifade etmektedir:

*Al Kağan vardı
Onun erkek yüzü görmeyen
Erkek eli değmeyen
Erke-Karakçı diye kızı vardır.
Ateşim onunla birlikte yanmış.*³³

Türklerde ocağın sahibi erkektir. Fakat ocağa bakan, onu besleyen kadındır.³⁴ Fazlası da var; çocuk doğurup nesli devam eden ve böylesine ocağın tütmesini sağlayan da kadındır. Meselâ, Tatar Türklerinde XX asrın ikinci yarısına kadar kerpiçten yapılan ocağı yaparken temele ilk kerpici ihtiyar bir adama atırlardı. Ama bu ocağın temelini kızlar attığı zaman, o evin sıcak olacağına inanılırdı.³⁵ Karadavut-Aksoy'un da belirttiği gibi, Kırgız Türklerine ait bir geleneğe göre ise Isık Göl civarındaki köylerde, yanan ateşi korumak, onun sönmesine mani olmak gelinin görevidir.³⁶

Nikâhtan sonra eve gelen gelinin yaptığı ilk iş ocağa saygısını göstermek olmuştur. Abdulkadir İnan, kadınların aile ocağına saygı göstermeleri konusunda şunları söyler: "Yeni gelen gelinlerin ata çadırının ocağındaki ateşe selâm verdiklerini ben çok gördüm. Buna Kazaklar "tecim" derler ki, galiba, Arapça "tazim" kelimesinin bozuntusu olsa gerek".³⁷ Bu gelenek "Manas" destanına da yansımıştır: Ak Saykal-Hatun, nikâhı kıyıldıktan sonra aile ocağına selâm verir. Ögel'in de belirttiği gibi, Altay Türkleri arasında ise nişanlı kızlar dahi "zaman zaman nişanlılarının evlerine geldikçe, yere kadar eğilip, ocağa saygı gösterirdi. Buna karşılık da "Ocağın asla sönmesin" diye duada bulunurlardı...".³⁸ Görüyoruz ki, gelinler daha o eve gelin olup gelmeden, evin ocağına karşı olan saygılarını göstermek zorundaydılar. Gelinlerin geldikleri evin ocağına saygılarını gösteren buna benzer âdetler bütün dünya Türklerinde de görünmektedir. Gelinin, damadın evine girdiğinde ocağın başına götürülmesi şeklindeki uygulama, Makedonya Türklerinde de vardır. Ayva'nın tespitine göre, "Türk düşünce sis-

³² Ayva, S.(2002), Türk Kültüründe Gelinler ve Ocak, *Anayurttan Ata yurda Türk Dünyası*, İstanbul, Ekim, s.64.

³³ Ergun, M. (1998), *Alıp Manas*, Ankara, s.102.

³⁴ Ayva, S.(2002), a.g.e., s.60-61.

³⁵ *Tatar Miffları* (1996), G.Gıylmanov Hikeyelewende, 1. Kitap, Kazan, s. 260-261.

³⁶ Karadavut, Z., Aksoy, M (2001) Kırgız gelenekleri ve Abramzon, *Türk Yurdu*, 21 (171), Kasım, s.58-61.

³⁷ İnan, A. (1987), *Makaleler ve İncelemeler*. C. 1. Ankara, s.140-141.

³⁸ Ögel, B. (1993), *Türk Mitolojisi*. C.1., Ankara, s.512.

temini yabancı etkisinden en uzak ve özgür şekilde yaşatan” Altay Türklerinde bu gelenek bugüne dek korunmuştur.³⁹

“İdegey” destanında ise İdegey’in gelin olan annesi ile beraber güvey olan babası da eğilip tazim kılıyor. Kazaklarda bugün de güvey kayın babasının evine girdikten sonra kızın babasına, annesine ve atalarının ruhuna üç kez eğilip, saygısını sunar. Kırgızlarda da aynı gelenek uygulanmaktadır. Destanda ise İdegey’in annesi ve babasının ateşe selâm vermeleri hakkında söylenilmiyor. Ayrıca, bu sadece gelin veya damadın elini göğsüne koyup, eğilerek selâm vermesi, saygı gösterme davranışı da olabilir. Tatarlarda yeni gelen gelin, karşısına çıkanlara eğilip, hayır duasını almıştır. Fakat destanda yer alan “eğilip tazim kılan yurt” satırı “tazim” kelimesinden dolayı ocak kültürü ile ilgili de izlenilebilir.

2. Ayak (kâse) almak

“İdegey” destanında dikkatimizi çeken daha bir düğün geleneği, gelin olan Yenike’nin dizini çökerek *ayak* (kâse) alıp bal (Tatarlara özgü bir çeşit içki) içmesidir. Bu gelenek gelinin bol ve rızıklı hayatta yaşamasını dileyerek yerine getirilmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kazaklarda güvey, kayın babasının evine girdikten sonra kızın babasına, annesine ve atalarının ruhuna üç kez eğilip, saygısını sunar ve bu nezaketine karşılık kaynanası ona bir kase kımız uzatıp, iyi dileklerini bildirir.⁴⁰ Kırgızlarda da aynı geleneğe rastlıyoruz. Fakat bu gelenek Tatar Türklerinde, destanda da gördüğümüz gibi, güvey kız evine geldiği zaman değil, kız güvey evine gelin geldiği zaman uygulanır.

Söz konusu, Tatarlarda bugün de düğün sırasında kaynana gelini eşikte te-reyağı ve bal ile karşı alır. Fakat bal artık bir içki olarak değil, arıların topladığı bal olarak sunulur.

3. Duvak örtme

Geline duvak örtme geleneği de destanda bir satırda olsa bile yer almıştır. İdil-Yurt Toktamış han için başka sevinçli olayların yaşanması ile aynı zaman kadını Yenike’ye “ak duvağın örtüldüğü yurt” olarak da anılır. Bayazitova’nın tespitine göre, Astrahan Tatarları hâlâ “bitkürem tuy” (yüz görme düğünü) uygulamaktadırlar ve bu mecliste gelinin duvağı (“*berkânçek*”) açılmaktadır. Kazaklarda da kızı güveyin köyüne getirdikleri zaman “*betaşar*” âdeti uygulanır. Nogaylarda da düğünün ertesi gün “*betaşar toy*” (yüz açma düğünü) olarak bilinir. Türkmenler ise bu güne “*duvak günü*” adını vermişler.⁴¹

Anlaşılan, duvak açma tüm Türklerin düğün merasimine has örf-âdettir. Meselâ, Anadolu’da da gelin kayınpederinin evine yüzü beyaz veya pembe duvakla örtülü götürülür. Santur’un fikrine göre, duvak örtme geleneği gelinin,

³⁹ Ayva, S.(2002), a.g.e., s.65.

⁴⁰ Tağı, Gülşah. (2004), *Kazak Türklerinde Evlenme Geleneği, Bitirme Çalışması* (yayımlanmamış), Muğla, S.26.

⁴¹ Bayazitova F.S.(1992), *Gomereñ Öç Tıyı*, Qazan, s.115.

etkisi altında kalabileceğine inanılan doğaüstü güçlerden korunması amacıyla ortaya çıkmıştır.⁴² Tabii, bekâret simgesi de olmuştur. Sadece bu kadar da değil; Sultangareyeva'nın da belirttiği gibi, duvak açma kız çocuğun artık başka bir boya, nesle geçmesini de bildirmiştir.⁴³ S. Abramzon, "Kırgız kızları, Altay kızları gibi hiçbir zaman yüzlerini örtmemelerine rağmen, damadın evine, köyüne ilk gittiği zaman yüzünü, *bürkönçök* adı verilen beyaz kumaşla örtmektedirler" diye yazıyor.⁴⁴ Âlim, *bürkönçök* kelimesinin anlamını da vermiştir: "*Bürkönçök*, gelinin baş giysisinin üzerine dikilen beyaz kumaş parçasıdır".⁴⁵ Destandan ve bu bilgilerden bir sonuca varabiliriz; Oğuz Türklerinden farklı olarak Kıpçak Türkleri genelde duvağın beyaz renklisini tercih etmişlerdir. Tatar Türkleri de beyaz renge özen göstermişlerdir. Yeni doğan çocuğu beyaz kumaşa kundaklarlar, gelin beyaz duvak örter, yaşlı teyzeler, ebeler beyaz yazma örterler, ölen insanı beyaz kefene sararlar. Tatar Türkleri hatta yas töreninde de siyah renge bürünmezler.

4. Kaplı Kamka (Altınlı simli kumaş) yırtma

Saymakta ve anlatmakta olduğumuz gelenekler ile beraber, "İdegey" destanında bugün Kazan Tatarları için pek anlaşılmayan töre, örf-âdetlerden de bahsedilmektedir. Meselâ,

Altınlı simli kumaşın yırtıldığı yurt (4420).

Destanın orijinalinde bu satır üzerine dipnot düşülmüş: "Bir tören-âdetten bahsedilmektedir". *Kamka* kelimesini "Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege", "Çin ipeği" olarak anlatıyor ve Tatarlarda söylenen bir atasözüne göre açıklıyor ki, bu çok değerli bir kumaş olmuş: "*Kiyem kiysen qamqa ki, eçe tuşmy, tıştı uñmy*" ("Giysi giyecek olursan Çin ipeğinden giy, içi yıpranmaz, dışı solmaz").⁴⁶ Peki, "*Altınlı simli kumaş yırtma*" nasıl bir tören, adettir?

Bu satırdan önce ve sonra gelen satırlara göre, bu bir düğün geleneği olmuştur. Eskiden Tatar Türklerinde uygulanmış olmalı, çünkü aynı sözlükte "yırtış" kelimesine "Kavga şaka yaparak düğün hediyesi olarak sunulan kumaşı yırtma geleneği" diye yorum verilmiş ve Tatar atasözü de getirilmiş:

"Ağay-eneneñ tartışı –

Tuy bülege yırtışı".⁴⁷

"Ağa kardeşin tartışması,

Düğün hediyesi kumaşı yırtması".

Sözlükte kelimenin diyalekt bir kelime olduğu da gösterilmiştir.

⁴² Santur, Meltem Cingöz. (1997), Anadolu'nun Bazı Yörelerinde Gerdek Sabahı Gelinle İlgili Adet ve Uygulamalar Üzerine Bir Atlas Denemesi, V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Gelenek Görenek İnançlar Sektör Bildirileri, Ankara, s.349.

⁴³ Sultangareyeva (1994), a.g.e., s. 99.

⁴⁴ Akmataliyev (2001), a.g.e., s.79-81.

⁴⁵ a.g.e., s.79-81.

⁴⁶ *Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege*, (1979), Öç Tomda, II C., Kazan, s.37.

⁴⁷ a.g.e., I C., s.335.

Başkurdistan'ın Kuzey Batısında ve iç bölgelerinde çağımızda da gelin ile damadı yalnız bırakmadan önce uygulanan “*Yırtış Basu*” (eşikten atlayarak kumaş üzerine basma) veya “*Yırtış Yırtıl*” (kumaş yırtma) âdeti vardır. Güvey, kız yanına girmeden önce eşikte iki tarafından iki yengesi tutan kızıl kumaşı ayağı ile yırtıp, bu parçaları bayanlara hediye eder. Kumaşı yırtmak, yeni statüye geçmeyi, çocukluktan bulûğluğa girmeyi bildirmiştir. Sultangareyeva'nın da belirttiği gibi, “*Yırtış – bu geçişin göze görünen sınırını göstermekte bir araç olmuştur. Tabii, eşikle ilgili majik anlam da bu tören sırasında yer almaktadır*”.⁴⁸

Kazak Türkleri'nin düğünlerinde de kayınbabasının evine tahsis edilen hediyelerin biri kumaştan oluşan hediyedir ve ona “*cırtıs*” adı verilir.

Ölüm İle İlgili Âdetler

“İdegey” destanında bu tören de farklı gelenek-göreneklerle icra edilmiştir. Meselâ, İdegey 17 arkadaşına, ölecek olurlarsa onları son yolculuğa uğurlayacağı, son görevini yerine getireceği hakkında söylüyor:

*On yedi dost, sen ölsen,
Cenazeni çıkarıp,
Bayalıçtan od yakıp,
Temizleyip gömeyim (2320-2325).*

“*Bayalıç*” (veya “*bayalıç*”), “Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege”nde beyaz Akçağaç, beyaz söğüt ve söğüt çiminin öbür ismi olarak anlatılmaktadır.⁴⁹ Tatar halkında “*Bayalıç*’tan od al” gibi atasözü de vardır.

Ateş, ilkel toplumlarda günahahtan arınma ayinlerinde manevî bir araç olarak değerlendirilmekteydi. Roux’un tespitine göre, eskiden ölen kişinin yatağını ve ona ait olan her şeyini ateşle arındırmışlardır.⁵⁰ Tatarlarda ise cenaze yikanırken ardıç ağacı dalları veya ağaç mantarı’nu yakıp tütsüsü ile odayı temizlerler. Ardıç ağacının ayrıca kötü ruhları kovma niteliğine sahip olmasını da biliyoruz. Demek, *bayalıç* ta aynı vazifeyi ödemiş oluyor. Tütsü de arındırıcı bir değere sahip olmuştur. Roux’un da belirttiği gibi, aynı şekilde, ardıç ağacı dallarından tütsü yaparak Türkiye’de Tahtacılar ve çağdaş Moğollar, silahlarını, evi v.s’yi temizlemişler ve ölüleri yüceltmişlerdir.⁵¹ Tütsü ile ilgili bilgiyi A. İnan’da da buluyoruz: “Şaman, davulunu ateşe tutup kuruttuktan sonra cübbesini ve davulunu arcan denilen kokulu ot yakıp tütsüler ve sandalyeye oturur”.⁵² Tütsü geleneği sonraki devirde İslam dininde de önemli yer almıştır. Meselâ, Mevlit okunurken bir buhurdan içinde öd ağacı denilen bir bitki yakılır.

⁴⁸ Sultangareyeva'nın (1994), a.g.e., s.11, 75-80.

⁴⁹ *Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege*, (1977), Öç Tomda, I C., Kazan, s.143.

⁵⁰ Roux C.P.(1998), a.g.e., s.179.

⁵¹ Roux, J.-P.(1998), a.g.e., s. 179.

⁵² İnan, A. (1976), a.g.e., s.51.

İdegey'in söylediği "Temizleyip gömeyim" sözleri üzerinde de ayrı duralım. Buna benzer satırlar "Kara Kükel" adlı destanda da var: "Çocukları hepsi Kara Kükel ölünce başına toplandılar, mezarını derin kazdılar, iyice yıkayıp beyaz kefene sardılar".⁵³ Eski Türklerde ve Moğollarda ölünün yıkanılması ve temiz olarak yatağına yatırılması hakkında Cengiz han'ın "Yasak" adlı kanunlar kitabında belirtilmiştir. O dönemde artık insan kefenlenmiştir.⁵⁴

Destanda cenaze ile ilgili âdetlerden daha bir yerde bahsedilmektedir: Alp Kara Tiyin'i öldürdükten sonra İdegey

*Kara Tiyin Alp'i
Keçeye salıp çektirip,
Akar suyun boyuna
Sin kazdırıp gömdürdü.
Sin'i kurgan dağ oldu (2880).*

Acaba, ilk satırda dile alınan "keçe" kelimesi tesadüfen mi kullanılmış burada? İdegey'e keçe sadece cüsseli gövdeli Kara Tiyin'in cesedini akarsuyun boyuna çektirip götürmek için mi lâzım oldu?

Bilginlerin belirttikleri gibi, hayvan postunun defnedilmede kullanılması Türk kültürünün bir parçasıdır. Keçenin Eski Türklerde doğum, evlenme ve cenaze merasimlerinde kullanıldığı da malumdur. Meselâ, Serkina'nın da belirttiği gibi, Altay dağlarındaki M.Ö. 5. yy.-M.Ö. 3. yy.lara ait bir mezarın altında çürümüş keçe kalıntısı bulunmuştur.⁵⁵

Çin vakayinamelerinden bellidir, eski Türk kağanları, kağan seçildiklerinde, "keçe üzerinde oturtulmak suretiyle götürülüp tahta çıkarılırdı.⁵⁶ "İdegey" destanının "İdägä Pi" adlı ikinci bir varyantında da çocuklar, bir keçe bulup İdegey'i şu keçe üzerine oturtup han seçiyorlar.⁵⁷ Keçeye oturtup yukarıya kaldırma geleneğine Tatarlar yaşayan bazı yörelerde bugün düğün merasimleri içinde rastlamaktayız. Neden keçe sorusuna da cevap vermek zor değil: Serkina'nın da belirttiği gibi, Türk-Moğol dünyasında ritüel eşyaların özgünlüğü hayvancılığın etkisi altında biçimlenmiştir. Koyunculuk, Türklerin yaşamında önemli bir yer aldığı için pösteki (ve bu sıradan) gibi ritüel eşyaların tipini meydana koyar.⁵⁸ Bu yüzden de İdegey'in Kara Tiyin Alp'in ölü gövdesini keçe üzerine koyup, gömmek için nehir kenarına götürmesi bize tesadüf değil gibi geldi.

Yukarıda destandan getirdiğimiz parçada cenaze gömme ile ilgili en eski törenlerin daha birine rastlıyoruz: sin'i akarsuyun boyuna kazmak ve onun üzerine topraktan dağ kurmak (kurgan). Sin'i nehir kenarına kazdırma birçok Türk boyu

⁵³ *Tatar Halk İcatı. Dastannar* (1984), s.49.

⁵⁴ Roux, J.-P.(1998), a.g.e., s.215.

⁵⁵ Serkina, G. (1997), Geçiş Ritüellerindeki Benzerlikler, *Uluslararası 4. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım, Ankara, s.187.

⁵⁶ *Sentralnaya Azıya I Sosedniye Territorii*, (1990), Moskva, s.14.

⁵⁷ *Tatar Eposı. Dastannar* (2004), Kazan, s.339

⁵⁸ Serkina, G. (1997), a.g.e., s.195.

ve Moğollar için ortak bir âdet olmuştur. Tarhan'ın yazdığına göre, İskit (Saka)larda itibarlı ölümler Dinyeper nehrinin başına gömülmüş.⁵⁹ Kuzey-Doğu Moğolistan'da ve Başkurtlar arasında da sin yeri olarak bir nehrin kaynağı veya kolları seçilmiştir.⁶⁰ Meselâ, Tatar, Başkurt ve Kazak halklarının ortak edebi mirası sayılan "Kuzu Kürpeş ve Bayan Sılu" adlı destanda da iki âşık bir nehrin iki kıyısına gömülür. Bu destanın bize belli olan ilk elyazmasının 1860'lı yılda akademik Radloff tarafından Sibiryâ'da şimdiki Novosibirsk iline ait olan Uba ilçesi Perepe köyünde yazıya alınması, destanda geçen törenlerin, âdetlerin en eski çağlarda Türklere has olan özellikleri taşımalarında şüphe bırakmıyor.

Gelelim kurgan yapma âdetine. Destanda İdegey, Alp Kara Tiyen'in mezarı üzerine kurgan yapmaktadır. Ayrıca, 'Kadış Mergen' adlı başka bir Tatar destanında da 'Ölen anne-babanın kabrini derin kazdılar, üzerine kurgan yaptılar' denilmekte.⁶¹ Kumanların ve Kıpçakların, mezarların üzerlerine yüksek tepe yaptıklarından Rubruk da bahseder.⁶² Türk sanatının en eski ve somut malzemesinin Hunlar devrinden kalma olduğu kabul edilir. Hunların, İskitlerin, Gök-türklerin ve aynı coğrafyayı paylaşan pek çok kavmin, mezar odalarının üzerini yağma toprakla örttüklerini biliyoruz. Fakat kurgan tipi mezarlar Hunlardan önce Karasuk adıyla bilinen kültüre de tanış olmuştur. Karasuk kültürü, Sibiryâ merkez olmak üzere, Baykal kıyısı, Kuzey Moğolistan, Altaylardaki Anyang ve Huang He kıyılarına kadar yayılmış ve arkeolog Kiselev'e göre, M.Ö 1200 yılından 700 yılına kadar süren bir kültür olmuştur. Karasuk kültürüne bağlanan bütün mezarların içleri ahşap kaplı, özetleri yağma tepeler halindedir. Anlaşılan, bu tip mezar anlayışı Hun kurganlarının öncüsü olarak görülebilir.⁶³

Kurganların tarih sahnesinden silinişin başlıca nedeni, bu bölgelerde İslam dininin yayılması ve bununla bağlantılı olarak inanç sisteminin köklü bir değişiklik geçirmesidir.⁶⁴ Fakat "İdegey" destanı, İslam dini kabulünden altı asra yakın vakit geçtikten sonra yazılan bir eser olmasına rağmen, burada Alp Kara Tiyen kabri kurgan şeklinde yapılmaktadır ki, nedenini bu kahramanın mitolojik bir zat olması ve şamanizm ile bağlantıda bulunması ile anlatabiliriz.

Sonuç

İnsanın hayatı "doğum", "olgunluk" ve "ölüm" gibi bütün dinlerde hayatın en önemli anları olarak ifade edebileceğimiz ve insanlara genellikle bir öncekine nispetle yeni statüler kazandıran geçişlere bağlıdır. İnsanın tüm özelliği, kişiliği ve değeri, hepsi bu geçiş dönemlerinde açıklanmaktadır. En ilginç olanı da,

⁵⁹ Tarhan, Taner. (1969), İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri, *Tarih Dergisi*, İstanbul, s.158.

⁶⁰ Roux, J-P. (1998), a.g.e., s.212.

⁶¹ *Tatar Eposi. Dastannar* (2004), Kazan, s.43.

⁶² Günay Günay, Ünver- Güngör, Harun. (1997), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara, s.79.

⁶³ *THEMA LAROUSSE, Tematik Ansiklopedi* (1993-94), Sanat ve Kültür: Türk-İslam: Edebiyat, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Müzik ve Dans, Sinema, Medya, İstanbul, s.185.

⁶⁴ a.g.e., s.186.

“İdegey” destanında bu merasimler içinde biz Toktamış hanı da, İdegey’i de bir hükümdar veya bir emir olarak değil, aile başına geçmeye hazırlanan sıradan bir delikanlı veya çocuk sahibi olma sevincinden şaşkın kalan bir baba olarak tanımaktayız. Meselâ, Toktamış han hayatının en zor günlerinden birinde, sarayını terk etmeye mecbur olduğu anda hayatının en mutlu günlerini, “küçük canı” Yenike’yi gelin olarak saraya getirdiği günleri, çocuklarının dünyaya geldiği günleri aklına getirerek dönüp güzel sözler söylemektedir. İdegey için de vatan, İdil-Yurt düşünceleri annesinin gelin, babasının güvey olduğu, kendisinin de göbeği kesildiği baba yurdu düşüncesinden hiç de ayrı değildir. Ayrıca, bu olayların içinde Toktamış hanın da, İdegey’in de geleneklere ne kadar bağlı oldukları da açık görünmekte ve bu olay okuyucunu olumlu etkilemektedir.

Destandaki kahramanların tüm kaygıları ve mutlulukları, sevdiklerine kolkanat germeleri, gerçekleşen ya da gerçekleşmeyen umutları, öçleri, kinleri, birbirlerini aşma istekleri ve hatta hataları da bizlere kahramanlar ile aramızda olan kaç asra rağmen bugün de çok yakın ve anlaşılmalıdır! Bu yüzden de, belirsiz kalan bir *yıramın* (ozanın) Toktamış hanın ve İdegey’in kişiliğini törenler ve örf-âdetler sırasında ustalarca canlı bir şekilde göstermiş olması destanın en büyük kazançlarından biri olarak sayılmaya değerdir.

Abstract

Epic takes a special place in world culture when it comes to learning and understanding history, philosophy, and aesthetics of any nation. By the themes that are common to the whole Turkic world, the heroic epic “İdegei” depicts social, cultural, and religious life of Tatars. This epic reflects all the dreams, hopes, traditions, customs, and government system of Tatars and of many other Turkic peoples that had all lived in one state- Golden Horde- for three centuries.

Important transitional periods in a person’s life such as “birth”, “marriage”, and “death” are pictured brightly in this epic. They are crucial in understanding human values of the main characters of “İdegei”.

In conclusion, it is worth mentioning, that the traditions and customs gathered in the epic are common for many Turkic peoples. It is another proof that the great Turkic world has been historically united.

Key words: Tatar, Golden Horde, folklor, epic, tradition.

Çulpan Z. Çetin

KAYNAKÇA

- Akçin, A. (2002), H.A.Arğınbayev. *Kazak Halkında Aile ve Nikah. Bitirme Çalışması* (yayımlanmamış), Muğla, Muğla Üniversitesi Basımevi.
- Akmataliyev, A. (2001), *Kırgız Folkloru ve Tarihi Kabramanlar*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Altay Destanı Maaday Kara.* (1999), Hazırlayan: Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul.
- Ayva, S. (2002), "Türk Kültüründe Gelinler ve Ocak", *Anayurttan Ata yurda Türk Dünyası*, İstanbul, Ekim.
- Bayazitova F.S. (1992), *Gomerenñ Öç Tuvi*, Qazan.
- Busiygin E.P., Zorin N.B., Zorina L.İ. (1980), *Russkaya selskaya semya Çuvaşskoy ASSR*, Kazan.
- Ergun, M. (1998), *Alp Manas*, Ankara.
- Fahretidinev, R. (1993), *Bolgar ve Kazan Töreklerine*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Günay, Ünver- Güngör, Harun. (1997), *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Ankara, Ocak Yayınları.
- İdegy Destanı*, Hazırlayan Dr. Rüstem Sulti, Ankara, Türksoy Yayınları.
- İnan, A. (1976), *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1987), *Makaleler ve İncelemeler*. C. 1. Ankara.
- İnan, A. (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, TTK Basımevi.
- Karadavut, Z., Aksoy, M (2001)"Kırgız gelenekleri ve Abramzon", *Türk Yurdu*, 21 (171), Kasım.
- Karakuzova, J., Hasanov, M. (1993), *Kosmos Kazahskoy Kulturu*, Almatı, Yevraziya.
- "Manas". S.Orozbekov'un Varyantı. (1980), Frunze, Kırgızistan.
- Muratoğlu, M., Kalafat, Y. (1996), *Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*, İstanbul.
- Ögel, B. (1993), *Türk Mitolojisi*. C.1., Ankara.
- Roux, Jean-Paul. (1998) *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çeviren A.Kazancıgil, İkinci Baskı, İstanbul.
- Santur, Meltem Cingöz. (1997), "Anadolu'nun Bazı Yörelerinde Gerdek Sabahı Gelinle İlgili Adet ve Uygulamalar Üzerine Bir Atlas Denemesi", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. Gelenek Görenek İnançlar Seksiyon Bildirileri*, Ankara.
- Serkina, G. (1997), "Geçiş Ritüellerindeki Benzerlikler", *Uluslararası 4. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım, Ankara.
- Sultangareyeva, R (1994), *Başkirkij Svadebno-Obryadovy Folklor*, Ufa, İzdatelstvo UNTS RAN.
- Tağı, Gülşah. (2004), *Kazak Türklerinde Evlenme Geleneği, Bitirme Çalışması* (yayımlanmamış), Muğla, Muğla Üniversitesi Basımevi.
- Tanyu, H. (1986), *İslamıktan önce Türklerde Tek Tanrı inancı*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- Tarhan, Taner. (1969), "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *Tarih Dergisi*, İstanbul.
- Tatar Eposu. Dastannar* (2004), Kazan.
- Tatar Halk İcatı. Dastannar.* (1984), Kazan.
- Tatar Mifları* (1996), Berençe Kitap, G.Gylmanov Hikayelevende, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.

- Tatar Teleneñ Añlatmalı Sözlege*, (1977, 1979), Öç Tomda. I, II. Tom, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- THEMA LAROUSSE, Tematik Ansiklopedi* (1993-94),. Sanat ve Kültür: Türk-İslam: Edebiyat, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Müzik ve Dans, Sinema, Medya, İstanbul, *Milliyet*.
- Turan, O (1980), “*Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*”, s. 3 bs, İstanbul.
- Valeyeva-Suleymanova, G. (1997), “Tipologiya Vzaimodeystviya Hudojestvennoy Kultury Tatar v Sisteme “Vostok-Zapad”, *Tatarica. Zvyozdnyy Ças Tatarskoy İstorii*, Kazan, İnstitut İstorii ANT, “Master-Layn”.
- Yıldız, N. (1995), *Manas destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tabliller*, Ankara.